

INTERNATIONAL CONFERENCE
“Global Horizons in Philology and Pedagogy: Experiences of Turkic Nations”
September 25, 2025

ƏRUZ VƏZNI VƏ ONUN BƏHRLƏRİ

Ulduz Fərhad QƏHRƏMANOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. v. ie.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Email: ulduzkahraman1@gmail.com Orcid ID: 0009-0003-4418-9319

Annotasiya: Məqalədə əruz vəznin yaranması tarixi, bəhrləri, təfilələri geniş təhlil edilmişdir. Həmçinin əruz vəzninin Azərbaycan milli ədəbiyyatındakı yeri tədqiqatçı tərəfindən izah edilmişdir. Əruz vəzninin milli heca vəznindən fərqli xüsusiyyətləri tədqiqatçı tərəfindən təhlil müstəvisinə gətirilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: ƏRUZ VƏZNI, BƏHR, HECA, AZƏRBAYCAN ƏRUZU, XƏLİL İBN ƏHMƏD

Ulduz Fərhad KAHRAMANOVA

Doctor of Philosophy in Philology, Assoc. Prof. V.I.E.

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract: Aruz meter has been used in Arabic poetry since the 5th century. Aruz passed into Persian literature in the 11th-12th centuries. Aruz mainly passed into the poetry of the Turkic peoples in the 10th-16th centuries. The creator of Aruz, Khalil Ibn Ahmad, separated Aruz from music and gave it a new system. Shamsaddin Qays Razi is known as the great poet of Aruz. Aruz meter first appeared in aristocratic societies. Aruz, which originated in "Palace Literature", was taught in the madrasas of Iraq and Muslim Iran and gradually expanded. The lexical meaning of the word Aruz means a pole driven into the middle of a tent. Just as a tent cannot stand without a pole, an aruz cannot be formed without a meter. Aruz meter has continued in Arabic, Persian and Turkish literature for centuries. Khalil Ibn Ahmad mainly composed 15 bayris of Aruz meter.

In the aruz meter, long and short syllables are formed from vowels and consonants, and from these syllables, parts (tafilas), parts (vazn) are formed, and from the weight, the bahr (bahr) is the division of the meter into certain parts. The word bahr (bahr) as a term in aruz means the meter of the poem. However, the lexical meaning of the word bahr means sea, river, large river. As the meters change, the name of the bahr also changes. In literary studies, the bahr (bahra) is also called a stop, and the pause (fasil) is called a mora. The aruz meter is the succession of long and short syllables in the verses. In aruz, the lengthening of syllables is called heaviness, and the shortening of syllables is called lightness. Therefore, the lengthening of syllables manifests itself in the lengthening of syllables, and the falling of syllables in the shortening of syllables. While in a syllabic meter, it is necessary for the syllables in the verses to be equal, in aruz, it is not necessary for the syllables to be equal. Such sounds are most often found in words of Arab-Persian origin.

Keywords: aruz weight, bahr, syllable, Azerbaijani aruz, Khalil Ibn Ahmad

Əruz vəznini əvvəlcə Ərəbistanda yaranıb formalaşmış, sonra isə başqa ölkələrdə yayılmışdır. Ona görə də əruz ərəb dilinin qanunauyğunluqlarına uyğundur. E.ə.V-VI əsrlərdə ərəb poeziyası təşəkkül tapmış və onun müəyyən vəzləri, qafiyə sistemi yaranmışdır. Əruz vəzninin yaradıcı, banisi ərəb filoloqu, musiqişünas və tarixçi Xəlil İbn Əhməd əl Fərahidi olmuşdur. O, əruzun əsasını Abbasilər dövrünün əvvəllərində təməlini qoymuşdur.

Əruz vəznini ərəb poeziyasında V əsrdən etibarən işlədilib. Əruz fars ədəbiyyatına XI-XII əsrlərdən keçib. Əsasən əruz türk xalqları poeziyasında X-XVI əsrlərdə keçib. Əruzun yaradıcısı Xəlil İbn Əhməd əruzunu musiqidən ayıraraq ona yeni bir sistem vermişdir. Şəmsəddin Qeys Razi əruzun böyük şairi kimi tanınmışdır. Əruz vəznini ilk dəfə aristokrat cəmiyyətlərdə meydana çıxıb. “Saray ədəbiyyatı”nda yaranan əruz İraq və müsəlman olan İran mədrəsələrində tədris olunub, getdikcə genişləniib.

Əruz sözünün leksik mənası çadır ortasına vurulan dirək deməkdir. Çadır dirəksiz dayana bilmədiyi kimi əruz da ölçüsüz formalaşa bilməz. Əruz vəznini ərəb, fars və türk ədəbiyyatında əsrlər boyu davam edib. Xəlil İbn Əhməd əsasən əruz vəzninin 15 bəhrini tərtib etmişdir.

Əruz vəzninin bəhrləri antik şeir vəzlərinə uyğun gəlir. Əruzda söhbət əsasən heca və vurğuların sayından yox, vurğuların harada olmasından gedir. Əruz vəzninin əsas komponentləri: heca və vurğudur. Belə ki, əgər heca vəznini sillabik nəzmdirsə, əruz vəznini sillabik-tonik nəzm hesab edilir. Sillabik-tonik nəzmin əsasında iki xüsusiyyət durur: 1. Hecaların sayı. 2. Vurğuların sayı. Bu nəzm sistemində vurğulu hecalarla vurğusuz hecaların tənəsübü də mühüm rol oynayır. Buna görə də sillabik-tonik vəznin hecalı-vurğulu vəznin şəklini daşıyır.

Əruz vəznində sait və samitlərdən uzun və qısa hecalar, bu hecalardan cüzlər (təfilələr), cüzlərdən vəzlər, vəzndən bəhrlər əmələ gəlir. Vəznin nəzm ölçüsüdür. Bəhrin vəznin müəyyən hissələrə ayrılmasıdır. Bəhrin sözü əruzda bir termin kimi şeirin vəznini bildirir. Lakin bəhrin sözünün leksik mənası dəniz, nəhr, böyük çay deməkdir. Vəzlər dəyişdikcə bəhrin adı da dəyişir. Ədəbiyyatşünaslıqda bəhrə stopa, fasiləyə mora da deyilir. Əruz vəznini misralarda uzun və qısa hecaların bir-birini izləməsidir. Əruzda hecaların uzanması ağırlıq, hecaların qısaldılmasına yüngüllük deyilir. Ona görə də hecaların uzadılmasında səstərtimi, hecaların qısaldılmasında səsdüşümü özünü göstərir. Heca vəznində misralardakı hecaların bərabər olması vacib olduğu halda, əruzda hecaların bərabər olması vacib sayılmır. Belə səslər ən çox ərəb-fars mənşəli sözlərdə özünü göstərir.

Ancaq əruz vəznini milli ədəbiyyatımızda özünəməxsus xüsusiyyətlər, nəzm şəkilləri qazanmışdır. İlk zamanlar Azərbaycan ədəbiyyatında işlənilməyə başlayan əruz vəznini yalnız fars dilində yazılan şeirlərdə daha geniş şəkildə tətbiq edilə bilirdi. Türkdilli xalqlar əruz vəznindən XI əsrdən istifadə etməyə başlamışlar. Bu sahədə ilk nümunə Yusif Xas Hacibi tərəfindən türk-uyğur dilində yazılmış məşhur “Kutadqu-bilik” (1071) poemasıdır. “Kutadqu-bilik” nəsihət kitabı əruz vəzninin mütəqarib bəhrində yazılmışdır. Yusif Xas Hacib “Kutadqu-bilik” poemasında işlətdiyi mütəqarib bəhrini Firdovsinin “Şahnamə” əsərindən bəhrələndirərək götürmüşdür. Bu səbəbdən “Kutadqu-bilik”yi çox vaxt “Şahnameyi-türk” adlandırırlar. Həsənoğlunun həzəc bəhrində yazılmış “Apardı könlümü...”, “Necəsən, gəl ay yüzlü ağum bənim” qəzəlləri də Azərbaycan klassik poeziyasında əruzun ilk nümunələrindən biri sayılır. Azərbaycan ədəbiyyatında əruz vəzninə aid olan bəhrlər XX əsrin 30-cu illərində işlənilib. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra daha çox heca və sərbəst vəznli şeirlərə üstünlük verilib. Hətta XX əsrdə yazılan qəzəllər belə heca vəznində yazılıb. Sovet dövründə əruz vəzninə zəif münasibət bəsləndiyi üçün o dövrdə əruz vəznində şeirlər yazılmadı.

Xəlil İbn Əhməd əsasən əruz vəzninin 15 bəhrini tərtib etmişdir. Sonralar əruz vəzninin təxminən 19-a yaxın bəhri var. Hər bəhrin də özünün variantları, bölgüləri var. Ədəbiyyatşünaslara görə, 19 bəhrdən 11 bəhr Azərbaycan poeziyasında işlənib. Onlardan 5-i daha çox işlənmişdir: həzəc, rəməl, səri, rəcəz, mütəqarib bəhrləri Azərbaycan poeziyasında isə əruzun ən çox işlənən bəhrləri bunlardır.

1. Həzəc bəhri: ərəbcə ürəyəyatan, xoşavaz, ahəstə tərənnüm etmək deməkdir. Həmçinin gözəl səs, cəh-cəh mənalarını da ifadə edir. məfəllün təfiləsinin təkrarlanmasından yaranır. Ədəbiyyatşünaslara görə, Azərbaycan poeziyasında ilk dəfə həzəcdən İzzəddin Həsənoğlu, sonra isə Qazi Bürhanəddin istifadə etmişdir. Nəsimi isə milli şeirimizə həzəcin beş növünü gətirmişdir. Çünki həzəc bəhri Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına yatımlı bəhridir. Əsas ölçüsü: məfəllün məfəllün məfəllün məfəllün

2. Rəməl bəhri: Lüğəvi mənası yağışın az yağması, vəhşi inəyin ayağında öz rəngində olmayan xətlər, həsir hörmək, ləngərlənmək, dalğalanmaq, ağır-ağır yerimək və s. kimi mənaları vardır. İşlənmə miqyasına görə həzəcdən sonra 2 yerdə dayanır. Əsas təfiləsi: failatün, failatün, failatün, failün Azərbaycan ədəbiyyatında Molla Pənah Vaqifin “Görmədim” müxəmməsi, “Bax” rədifli qəzəli, M.Füzulinin “Söz” qəzəli, “Padişahi-mülk” qitəsi və s. bu bəhrdə yazılmışdır.

3. Rəcəz bəhri: Rəcəz sözü ərəbcə sürət, izzirab mənası verir. Həmçinin rəcəz özünü öymək, lovğalanmaq, qocalığı tərifləmək, düşməni təhqir və istehza etmək mənalarında da işlənir. Rəcəz həmçinin qəhrəmanlıq, cəngavərlik bəhridir. Əsasən ölçüsü müstəfilün təfiləsinin 4 dəfə təkrarından yaranır: müstəfilün müstəfilün müstəfilün müstəfilün Nəsiminin “Sığmazam” qəzəli buna gözəl nümunədir.

4. Mütəqarib bəhri: Bu sözün lüğəvi mənası yaxınlaşmaq deməkdir. Əbülqasım Firdovsinin “Şahnamə” əsəri, Nizaminin “İsgəndərnamə” əsəri bu bəhrdə yazılmışdır. Mütəqarib bəhrinin təfiləsi fəUlün təfiləsinin 4 dəfə təkrarından yaranır: fəUlün fəUlün fəUlün fəUlün

5. Mütədarik bəhri: Mütədarik sözünün mənası yetişən, çatan deməkdir. Bu bəhr sonradan yaradılmışdır. Belə ki, XVI əsrdə ərəb filoloqu Əbülhəsən Əxfəş ibn Məsəddə yaratmışdır. Əsas təfiləsi: fəlün fəUlün fəlün fəUlün Azərbaycan ədəbiyyatında bu bəhrdən S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, Ə.Nəbati, H.Cavid kimi sənətkarlar istifadə etmişlər.

6. Xəfif bəhri: Xəfif əruzun oynaq, yüngül, zərif, incə, mülayim və rəvan bəhrlərindən biridir. Lüğəvi mənası yüngül, oynaq, sürətlə hərəkət edən, çevik, diribaş deməkdir. Azərbaycan əruzunun ən fəal bəhrlərindən biridir. S.Ə.Şirvaninin təmsilləri əsasən bu bəhrdə yazılmışdır. Əsas təfiləsi: failatün, məfailün məfailün

7. Səri bəhri: Səri sürətli, cəld, tez-tez mənalarını verir. Səri bəhri qəzəl janrına uyğun bəhr deyil. Bu bəhrdə daha çox poema və mənzum hekayələr yazılmışdır. M.Ə.Sabirin “Ağacların bəhsi”, “Üsulicədid” şeirləri səri bəhrində yazılmışdır. Səri bəhrinin əsas təfiləsi: müftəilün müftəilün failün

8. Münsərih bəhri: Lüğəvi mənası azad, sərbəst, axıcı deməkdir. Əsas təfiləsi: müftəilün failün müftəilün failün

9. Kamil bəhri: Lüğəvi mənası mükəmməl, nöqsansız, bütöv, təcrübəli, bitkin, kamallı və s. deməkdir. Əsas təfiləsi mütəfailün təfiləsinin 4 dəfə təkrarından əmələ gəlir: mütəfailün mütəfailün mütəfailün mütəfailün şəkildədir. Azərbaycan ədəbiyyatında az işlənən təfilədir.

INTERNATIONAL CONFERENCE
“Global Horizons in Philology and Pedagogy: Experiences of Turkic Nations”
September 25, 2025

10. Müzare bəhri: Müzare bəhri həzəc və rəməl bəhrinin əsli təfilələrindən yaranmışdır. Mənşəcə ərəb sözü olan bu ifadənin lüğəvi mənası bənzəyən, oxşayan deməkdir. Əsas təfiləsi: məfulü failatü məfailü failün şəkliyədir.

11. Müctəs bəhri: Ərəb sözü olub lüğəvi mənası kökündən qoparmaq, ayrılmaq, kəsmək deməkdir. Əsas təfiləsi: məfailün failatün məfailün failün şəkliyədir.

Ədəbiyyat:

1. Xəlid Əlimirzəyev, (2008) “Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları”, Bakı
2. Mir Cəlal, Pənah Xəlilov, (2005) “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı, Çəşioğlu
3. Məmməd Əliyev, (2012) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları”, Bakı
4. Məhəmmədəli Mustafayev, (2021) Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı
5. Nizaməddin Şəmsizadə, (2012) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı
6. Rafiq Yusifoğlu, (2001) “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı